726.5(497)

*Милијана П. Окиљ**

Завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа Републике Српске

Архитектонско-грађевинско, геодетски факултет Универзитет у Бањој Луци

Типолошка анализа цркава са прислоњеним луковима на Балканском полуострву

* milijana.okilj@gmail.com

Апстракт: *Монументално сакрално градитељство на тлу Балканског полуострва је изучавано квалитетно и систематично, посебно најзначајније цркве и манастирске цјелине сграђене у средњем вијеку. Систематска истраживања споменика сграђених у доба турске власти, када је подигнут и највећи број цркава са прислоњеним луковима, започета су тек након Другог свјетског рата. Из опсега истраживања изостало је адекватно и свеобухватно изучавање типологије сакралних објеката немонументалне архитектуре, односно скромнијих димензија или умјетничке вриједности. Цркве са прислоњеним луковима, иако нису монументалних димензија, изузетно су значајне у развоју сакралног градитељства од рановизантијског и прероманичког периода, а касније и у периоду робовања под Турцима, па све до краја XIX и почетка XX вијека. Податак да се одређени градитељски тип одржао дуже од десет вијекова говори о његовом значају. Истина, најчешће су у питању мање сеоске или гробљанске цркве, али није занемарљив ни број манастирских цркава. Ранији истраживачи сматрали су да је број цркава са прислоњеним луковима незнатан и да су углавном концентрисане у западним областима Балканског полуострва. Посљедњим истраживањима доказано је да је број значајан, а да је распрострањеност у региону велика. Типолошка анализа урађена је на основу обрађених 206 цркава, од којих су 74 сграђене у периоду од IX до XI вијека, 28 од XII до XIV вијека и 104 од XV до XIX вијека. Циљ рада је дефинисање најзначајнијих особености, одређивање развојних токова, типологија објеката, као и изналажење адекватног мјеста у историји сакралне архитектуре региона.*

Кључне ријечи: *прислоњени лукови, црквена архитектура, Балкан, типологија*

Abstract: *Monumental sacral architecture on the territory of the Balkan Peninsula has been studied thoroughly and systematically, especially the most important churches and monastery ensembles built in the Middle Ages. Systematic studies of the monuments built during the Ottoman rule, when most of the churches with blind arches were made, started only after WWII. What was omitted from the scope of the researches was adequate and comprehensive study of the typology of the sacral structures of non-monumental architecture, that is, of those of more modest dimensions or artistic value. Although not of monumental dimensions, the churches with blind arches are exceptionally important within the scope of the development of sacral architecture from the early Byzantine and pre-Romanesque period and later during the period of Ottoman rule, all the way to the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The very notion that a certain architectural type persevered for more than ten centuries speaks of its significance. Admittedly, these are mostly smaller village or sepulchral churches, but the number of monastery churches is certainly not negligible. Earlier researchers have thought that the number of churches with blind arches is insignificant and that they are mostly concentrated in the western parts of the Balkan Peninsula. The latest studies have shown that the number is significant indeed and that the dispersion within the region is quite large. The typological analysis was done on the bases of 206 examined churches, 74 of which were built in the period from 9th–11th century, 28 were built in the period from the 12th–14th century, while 104 were made from the 15th–19th century. The goal of the paper is to define the most important characteristics, to establish the development trends and the typology of the structures, as well as to determine the adequate place in the history of the region's sacral architecture.*

Key words: *blind arches, church architecture, Balkans, typology*

УВОД

Свеобухватно истраживање било које врсте сакралног градитељства на подручју Балканског полуострва веома је захтјеван задатак, нарочито када су предмет рада објекти немонументалне архитектуре. Распрострањеност цркава са прислоњеним луковима по многим земљама због различитог стања очуваности – од оних које су познате само у основи, до оних које се и данас активно користе – отежава темељно проучавање. Карактеристика овог типа је да су у унутрашњости, уз подужне зидове, постављени пиластри међусобно повезани луковима, који имају конструктивну и декоративну улогу. Њихова конструктивна улога је да смање распон и прихвате оптерећење свода. Лукови конструисани на овај начин називају се прислоњеним луковима. Горња конструкција, подужни, најчешће полуобличасти свод, повећањем ширине наоса добио би распон који би градитељи тешко савладали. Постављањем пиластара и лукова уз подужне зидове распон је смањен, омогућена је лакша конструкција свода и уједно је унутрашњи простор добио на монументалности. Настанак цркава са прислоњеним луковима на подручју Балкана није случајан нити може бити ван осталих културних и градитељских токова Истока и Запада. Балканско полуострво је простор гдје су се прожимали и мирили различити културни утицаји, који су у резултату давали специфичне вриједности. Да би се истражиле цркве са прислоњеним луковима на територији Балканског полуострва, мора се истражити и анализирати дуго временско раздобље, од рановизантијског периода до краја XIX вијека. Хронолошки, цркве су подијељене на периоде IX–XI, XII–XIV и XV–XIX вијек.

РАСПРОСТРАЊЕНОСТ ЦРКАВА СА ПРИСЛОЊЕНИМ ЛУКОВИМА НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ

Изградња првих цркава са прислоњеним луковима на подручју Балканског полуострва почела је у области Јадранског приморја у прероманичком периоду. Области у којима су грађене прве цркве тога типа данас територијално припадају Хрватској, Црној Гори и, како су нова истраживања показала, Херцеговини.[1] Прероманичко градитељство и умјетност на тлу Далмације и Истре предмет су интереса истраживача од средине XIX вијека до данас и о томе су написане многе књиге, студије и чланци.[2] Предмет интереса истраживача било је и јесте датовање прероманичких цркава, али веома мали број објеката прецизно је датован на основу историјских извора, док су остали датовани на основу компарација.[3] На подручју јужне и дијелу средње Далмације, које су биле у саставу византијске теме Далмација, те словенских кнежевина Неретванске, Захумске и Травунијске, са формалном византијском влашћу, граде се многе цркве. Углавном су скромних димензија, а њихове основе показују схеме од једноставне до развијене градитељске концепције. У временском распону од IX до XI вијека датован је највећи број једнобродних

[1] Приликом истраживања археолошких и градитељских карактеристика 2001–2002. године цркве манастира Завале, смештеног на ободу Поповог поља у Херцеговини, откривени су темељи старије прероманичке грађевине и плоче украшене каменом пластиком карактеристичном за прероманички период, Праштало 2003: 185–196; Окиљ 2010: 57–62.

[2] Међу првима који је истраживао предроманичко градитељство и научно га валоризовао био је археолог, историчар умјетности и конзерватор старина дон Фране Булић (1846–1934), а потом многи: Васић 1922; Бошковић 1938; Digve 1950: 72–76; Karaman 1952; Marasović 1960: 33–46; Marasović 1978; Rapanić 1987; Jurković 1990: 191–221; Goss 1996; Žile 2003; Peković 2008.

[3] Marasović 1988–1989: 27.

цркава са прислоњеним луковима, са куполом или без ње. Посебно се истиче зетско-захумска скупина цркава: једнобродни тип са куполом, који у суштини чини спој централног и подужног облика.[4] Овај архитектонски тип се по свом духу приближава кругу византијске умјетности, у којој се појављује у многобројним облицима. Исти тип цркава налази се на простору од Боке Которске до Омиша, а највећи број је сачуван на дубровачком подручју, прије свега на острвима. Главна обиљежја су им мале димензије, лонгитудинални тлоцрт, споља правоугаона, а унутра полукружна апсида, подјела плоха спољашњих зидова плитким нишама. Код куполних цркава, мала купола је изнад средњег поља, споља уклопљена у ниско квадратно постоље, покривена четворосливним кровом. Иако скромних размјера и умјетничке обраде, вриједне су пажње због концепције простора, структуре и облика. Немогуће је стилски раздвојити црквене грађевине сграђене у раном средњем вијеку на тлу јужне Далмације и данашњег црногорског приморја, односно подручја између ријеке Бојане и Цетине, које је већином било насељено Србима. Ове области се често у стручној литератури називају Приморјем или Поморјем.[5] Од IX до XI вијека, према досадашњим истраживањима, изграђене су 74 цркве, све у Приморју, од тога 72 на територији данашње Хрватске и двије у данашњој Црној Гори, а остаци једне су пронађени у унутрашњости цркве манастира Завала у Херцеговини.[6] Много цркава сграђених у преромaничком периоду подигнуте су на остацима античких или рановизантијских грађевина: Светог Ђурђа у Часком на Пагу,[7] Вела Госпа у Ошљаку код Стона,[8] Светог Ђурђа у Тучепима,[9] Светог Стефана у Пучиштима на Брачу,[10] Свете Анастасије у Сташевици, Светог Ивана Крститеља у Болу на Брачу, Светог Николе код Повљане на Пагу,[11] Светог Ивана у Стонском пољу. Унутар цркве Светог Ципријана у Гатима, из XVIII вијека, пронађени су остаци преромaничке цркве.[12]

Градња се наставља и након XI вијека, у периоду између XII и XV вијека, односно до турских освајања. Тада су историјске и културне прилике резултирале изградњом знатно развијенијих и монументалнијих грађевина. До смањене изградње цркава са прислоњеним луковима долази због појачаног утицаја централног плана, широко примијењеног у Византији, као и утицаја средњовјековне српске архитектуре за вријеме Немањића. Регистровано је 28 цркава сграђених у овом периоду.[13] На територији данашњег хрватског приморја то је црква Светог Миховила на Вису,[14] мада постоји више цркава на овом подручју које су различито датоване.[15] На подручју данашње Црне Горе више цркава овог типа сграђено је у периоду између XII и XV вијека, нпр. Свете Богородице у Бистрици на Лиму, за коју се претпоставља да је сграђена у другој половини XII вијека и да је, могуће, ктитор био Стефан Немања,[16] или средином XII вијека, прије времена када је предузео изградњу великих задужбина и манастира.[17] За цркву у Турчинима се на основу градитељских карактеристика претпоставља да је сграђена у XIII вијеку.[18] Темељи цркве Светог Михаила налазе се под Малом Врсутом, јужно од тунела на Суторману, а претпоставља се да потиче из XIV вијека.[19]

[4] Ђурић, Бабић 1997: 14–32. Томислав Марасовић користи назив јужнодалматински куполни тип, а препознао је тај архитектонски тип као изразито регионални феномен, Marasović 1960: 33–46.

[5] Бошковић 1938; Суботић 1963; Кораћ 1965.

[6] Праштало 2003: 185–196; Окиљ 2010: 57–62.

[7] Petricoli 1952: 106–107.

[8] Uglešić 2002: 93–94.

[9] Gamulin 1995: 9–26. Истраживачки и конзерваторски радови изведени су 1992. и 1993. године под руководством тадашњег Регионалног завода за заштиту споменика културе из Сплита, када је установљен континуитет изградње још од античких времена. Црква је реконструисана, а остаци античких грађевина су конзервирани.

[10] Belamarić, Bužančić, Domančić 1994: 69–72.

[11] Uglešić 2002: 74–75.

[12] Jeličić-Radonić 1994: 169.

[13] Окиљ 2013.

[14] Fisković C. 1968: 150–151.

[15] Нпр. црква Светог Ђурђа (Антуна Падованског) у Горњем Челу на Колочепу. Цркву у литератури први пут помиње Лисичар, који је датовао у преромanички период, Lisičar 1932: 98–99. Т. Марасовић такође сматра да је црква сграђена у преромaничком периоду и типолошки је сврстао у јужнодалматински куполни тип нерашчлањених спољашњих зидова, Marasović 1960: 35. У погледу датовања цркве друго мишљење има Жиле, који сматра да је црква сграђена у XIV вијеку и да је готички сурвивал преромaничког јужнодалматинског куполног типа, Žile 2003: 70.

[16] Чанак-Медић 1989: 35.

[17] Нешковић 1997: 20–21.

[18] Bošković 1962: 178, извор наведен у нап. 43, Rački 1888: 66.

[19] Bošković 1962: 191.

Остаци цркве у средишту велике средњовјековне некрополе, са масивним надгробним плочама, у засеоку Падеж села Дренова код Пријепоља већ дуже од једног вијека привлаче пажњу истраживача. Вријеме изградње цркве различито је тумачено: Б. Вуловић је првобитну цркву датовао у IX вијек,[20] док М. Поповић сматра да се црква на основу стилских карактеристика никако не може датовати у период прероманике, а на основу архитектуре, начина грађења, остатака камене пластике и сличности дреновачког синтронона са синтрононом цркве манастира Морача, који је настао 1251/52. године, цркву датује у прву половину или средину XIII вијека.[21]

За цркву Свете Марије код Дања у Албанији претпоставља се да је сграђена у XIII/XIV вијеку.[22] Црква Света Петка Самарџијска у Софији сматра се једном од најстаријих једнобродних, засведених цркава подигнутих у Бугарској. Садашња црква је подигнута у периоду XII–XVI вијек, изнад старе римске гробнице из IV вијека.[23] На основу остатака, за цркве Б и Г у једном од најважнијих византијских монашких центара на Балкану – Папикио, који се налази у близини Кириакидеса, у подножју родопског планинског масива, може се претпоставити да припадају црквама са прислоњеним луковима.[24] Овом типу припадају и црква арханђела Михаила Кантаноса у Калавариани, у југозападном дијелу Крита. Према натпису, унутрашњост цркве је украшена фрескама 1327–1328. године, на основу чега се вријеме изградње одређује у почетак XIV вијека,[25] те Агиос Јоанис у засеоку Трихиниакос, у југозападном дијелу Крита.[26]

Период када је интензивирана изградња цркава са прислоњеним луковима је вријеме након турских освајања, од XV до XVII вијека, а као посебан архитектонски тип издвојене су тек средином XX вијека, када је и утврђена њихова веза са прероманичком архитектуром.[27] У том периоду у свим областима Балканског полуострва сграђен је већи број ових цркава, а до сад је регистровано 104. Највише их је на територији Црне Горе и Херцеговине, потом слиједе Србија, Македонија, Грчка, Бугарска и на крају Албанија, гдје је регистрована једна црква овог типа. Највећи број концентрисан је у Херцеговини и Старој Херцеговини, областима које данас територијално припадају Босни и Херцеговини и Црној Гори. Неке од цркава са прислоњеним луковима изграђене у периоду од XV до XVII вијека на тлу Херцеговине подигнуте су на остацима старијих средњовјековних цркава, попут цркве Рођења Пресвете Богородице у Љубињу,[28] а црква Свете Недјеље у Талежи код Требиња има двије фазе градње, гдје су у другој дограђени пиластри и прислоњени лукови у унутрашњости цркве.[29] Неке цркве значајно су обновљене у аустроугарском периоду, вјероватно слиједећи средњовјековни узор, када су на западним прочељима дограђивани звоници на преслицу, а лица фасадних зидова презиђивана правилним каменим квадерима. На подручју Херцеговине и Старе Херцеговине у вријеме турске доминације образовао се развијени тип, који се не појављује у осталим областима Балкана: цркве манастира Завале, Житомислића и Свете Тројице у Пљевљима, цркве Рођења Пресвете Богородице у

[20] Вуловић 1980: 24–25.

[21] Поповић 2006: 191–192.

[22] Кораћ 1965: 70, са старијом литературом; Ippen 1899: 607–610.

[23] Коева 2003: електронско издање, преузето септембра 2011.

[24] Μηλιαρακης 1897: 70–78; Ζήκος 1989: 677–692.

[25] Λασσιθιωτάκης 1961–1962: 180; Lymberopoulou 2010: 165.

[26] Λασσιθιωτάκης 1961–1962: 181.

[27] Кораћ, Ђурић 1964: 561–601.

[28] Грујић, Окиљ 2017: 53–59.

[29] Републички завода за заштиту културно-историјског и природног насљеђа Републике Српске је у периоду април–мај 2000. године извршио истраживачке радове на остацима цркве. Уклоњен је и сортиран обрушени материјал из унутрашњости и непосредне околине цркве, након чега су услиједила археолошка и архитектонска истраживања. Током истраживања остатака зидова утврђен је редосљед градње цркве. Између пиластара и подужних зидова не постоји грађевинска превеза, што је упућивало на двије фазе градње. Био је сачуван дио свода, а у шуту су откривени блокови свода и дио кровних плоча. Послије истраживачких радова у Заводу је урађен пројекат реконструкције, према коме је црква обновљена 2000–2001. године. Пронађен је и фрагмент фреско-малтера.

Љубињу, Светог кнеза Лазара у Влаховићима, арханђела Михаила у Величанима. У истом периоду догађене су припрате цркава у Сопотници и Добрићеву, грађене у истој градитељској традицији. У припратама су формирани прислоњени лукови, којих нема у старијем дијелу, односно наосу.

У доба турске власти цркве са прислоњеним луковима дуж бочних зидова и полуобличастим сводом граде се и у другим областима Балкана, Србији и данашњој Сјеверној Македонији, у којима се наставља традиција византијског градитељства: цркве Светог Ђорђа у Призрену,[30] Светог Николе у Врху код Студенице,[31] низ цркава у јужној Србији (у Јашуњи, Доњем Драговљу, Дубници, Кацапуну итд.),[32] цркве манастира Журче, Слепче и сл.[33] У вријеме отоманске доминације наставља се градња ових цркава у Грчкој, а највећи број сграђен је у периоду од XVI до XVIII вијека (цркве Агиос Јоанис на Тавросу,[34] Агиос Анастасиос у Харватиону,[35] Богородице Кулурлу у Колокинтосу итд.).[36]

Данашња Албанија је била дио Византијског царства. Археолошка истраживања потврдила су интензивну изградњу у периоду између IV и VII вијека. Отоманском инвазијом у XV вијеку прекинута је изградња цркава, да би опет оживјела у XVI вијеку.[37] За цркву Свете Ане у Дервичану, која припада црквама са прислоњеним луковима, претпоставља се да је изграђена у XVI вијеку.[38]

Прислоњени лукови се ријетко јављају у црквеној архитектури у Бугарској. Као конструктивни елемент појављују се у црквама Светог арханђела Михаила у Горановцима,[39] Светог архангела Михаила Билинског манастира[40] и Светог Илије Илијевског манастира.[41] Као декоративни елемент појављују се код цркава које су сграђене у периоду од XV до XVII вијека: Пресвете Богородице Драгалевског манастира[42] и Светог Георгија Кремиковског манастира.[43]

ТИПОЛОШКА ПОДЈЕЛА ЦРКАВА САГРАЂЕНИХ У ПРЕРОМАНИЧКОМ ПЕРИОДУ

Типолошку подјелу црквених грађевина прероманичког периода извршио је М. Васић.[44] Он је средњовјековну умјетност у Далмацији подијелио на три периода: од краја VIII до средине XI вијека, од средине XI до почетка XIII вијека и од око 1204. до 1420. године. Црквену архитектуру првог периода подијелио је на централне и базиликалне грађевине, гдје су у подтипове А и Б уврштене и цркве с прислоњеним луковима под називима *једнобродна, оријентална, сводом покривена базилика* – подтип *једнобродна, засведена базилика са слијепим аркадама на унутрашњим површинама дужих зидова*, и *једнобродна, оријентална, сводом покривена базилика са куполом.* Даље је типолошки подтипове разврстао у односу на број слијепих аркада и облик олтарске апсиде. Облик олтарске апсиде и број прислоњених или слијепих лукова, како их назива аутор, не може се довести у везу и разлог такве типолошке подјеле је нејасан. М. Васић наводи да слиједи методологију коју су претходно примијенили J. Стриговски (J. Strygowski) и Г. Мије (G. Millet).

Обиман рад који се односи на прероманичко сакрално градитељство Приморја објавио је Т. Марасовић.[45] Он се, према властитим

[30] Бошковић 1932: 120.

[31] Шупут 1991: 50; Станић 1983: 162.

[32] Пејић 2003: 25–43.

[33] Василиевъ 1942 (обј. 1943): 107–153; Ђоровић-Љубинковић 1940: 155–160.

[34] Ορλανδου 1933: 148.

[35] Ορλανδου 1933: 151.

[36] Ορλανδου 1933: 136.

[37] Thomo 1998: 271–272; Meksi, Thomo 1980: 89–115.

[38] Meksi, Bace 1987: 108.

[39] Иванова 1926–1931: 261–284; Ангелов А. 2003: 41–50; Ангелов С. 2007: 28–30.

[40] Митова-Джонова 1983: 23; Димитрова, Ганева, Стоянова 1991: 64.

[41] Динева 2007: 84.

[42] Флорева 1968.

[43] Пасквалева 1980.

[44] Васић 1922.

[45] Marasović 1960: 33–46; Marasović 1978; Marasović 1988–89: 27–39; Marasović 1994: 50; Marasović 1997; Marasović 2008.

ријечима, ограничио само на проблем морфологије, а није посебно обрађена конструкција, технике градње, функција са литургијског аспекта, хронологија и камена пластика.[46] Извршио је типолошку подјелу преромaничких грађевина, гдје су издвојене лонгитудиналне грађевине и, као подгрупа, дефинисан је једнобродни тип са рашчлањеном унутрашњошћу, што су цркве са прислоњеним луковима. Нејасна је подјела на цркве са рашчлањеном унутрашњошћу и цркве са рашчлањеном спољашношћу, гдје се код другог подтипа појављују цркве са прислоњеним луковима уз подужне зидове, као и цркве равних зидних површина.[47] Оба подтипа припадају групи подужних, засведених грађевина, али се не могу сврстати у исти подтип јер се конструктивно разликују. Аутор помиње брачку групу цркава, уз констатацију да су у питању једнобродне грађевине са, споља и у унутрашњости, полукружном олтарском апсидом. Истина, на Брачу је сачуван највећи број преромaничких цркава са полукружном олтарском апсидом, али постоје и цркве са правоугаоном апсидом, као што је Светог Ивана Крститеља у Болу, или куполне цркве са правоугаоном апсидом, попут Светог Николе. Унутрашњост брачких цркава подијељена је на два травеја (цркве Светог Тудора поред Нережишћа, Светог Вида на Видовој гори) или на три травеја (Светог Николе, Светог Ђурђа крај Нережишћа, Светог Ђурђа у Стражевнику, Светог Мартина крај Бобовишћа). Такође се појављују цркве равних фасадних површина и цркве чији су фасадни зидови украшени лезенама и слијепим аркадама. Јасно је да је беспотребно дијелити цркве на локалне типове јер су у питању варијације једног облика, а спољашње лезене и слијепе аркаде имају само декоративну улогу.

Преромaничке цркве, оквирно датоване у период IX–XI вијек, типолошки су сврстане на основу конструктивних карактеристика, односно броја прислоњених лукова уз подужне зидове, чиме је условљен и број травеја цркве. Карактеристика преромaничких цркава Приморја је да су изузетно малих димензија, дужина је обично 5,0–7,0 m, ширина 3,5–5,0 m, са изузетком појединих примјера који су незнатно већи.

Запажа се различито обликовање олтарских апсида. Појављују се, најчешће, споља правоугаоне, а у унутрашњости полукружне (цркве Светог Николе на Сушцу, Светог Петра и Светог Ивана Грчког на Лопуду, Светог Ивана на Шипану, Светог Николе у Пријеком, Светог Томе у Кутима код Херцег Новог и др.), али нису изузетак ни обострано полукружне (цркве Светог Ципријана на Ластову, Светог Вида, Светог Стефана, Светог Теодора, Светог Ђурђа, све на Брачу, Светог арханђела Михаила у Мирању итд.) или обострано правоугаоне (цркве Свих светих у Горњем Хумцу на Брачу, Светог Ивана Крститаља у Болу на Брачу, Светог Петра на Вељем врху на Шипану и др.). Такође постоје примјери гдје је раван апсиде благо наглашена на источном зиду, у коме су, са унутрашње стране, удубљене три полукружне нише, од којих је највећа централна, апсидална (цркве Светих Козме и Дамјана у Метохији на Пељешцу, Светих Петра и Павла на Мљету, Светог Ивана Крститеља у Подацама итд.). Код већине нису регистроване нише у олтарском простору, али није поуздан податак да не постоје, јер су с временом вршене различите преправке, те наношени нови слојеви малтера.

[46] Marasović 1978; Marasović 1994.

[47] Marasović 1994: 77, табла XXVII.

[48] Marasović 1960: 35.

[49] Истраживачки радови и реконструкција куполе и обнова цркве трајали су од 1995. до 1998. године. Аутор конзерваторских захвата и главни истраживач на пројекту био је Жељко Пековић. Тада је на дијелу свода откривена рецентна бетонска плоча на мјесту гдје је изворно постојала купола. Пројекат је рађен у оквиру Министарства знаности Републике Хрватске.

[50] Peković 2008: 42–53. Према ријечима аутора, купола је реконструисана компаративним поступком на основу сачуваних лукова на пандантифима са зидним сликама.

[51] Peković 2008: 108–123.

Типолошки, прву групу чине цркве које имају три пара прислоњених лукова уз подужне зидове, односно три травеја, гдје се као подгрупе појављују цркве код којих свод није ојачан попречним ребрима и оне код којих јесте. У питању је приближно исти распон свода, те је присуство или одсуство попречних ојачавајућих ребара тешко објаснити. За неке од цркава са попречним ојачавајућим ребрима сматра се да су изворно имале куполу над средњим травејем, нпр. Светог Ђурђа на Колочепу,[48] али је то данас тешко доказати, нарочито код цркава код којих свод није аутентичан јер је на основу конструкције зидова или доње зоне свода немогуће реконструисати куполу. Код неких тротравејних цркава је приликом обнове деведесетих година прошлог вијека дограђена купола (Свети Никола на Колочепу,[49] Свети Јован у Шилову Селу[50] и Свети Петар на Вељем врху).[51]

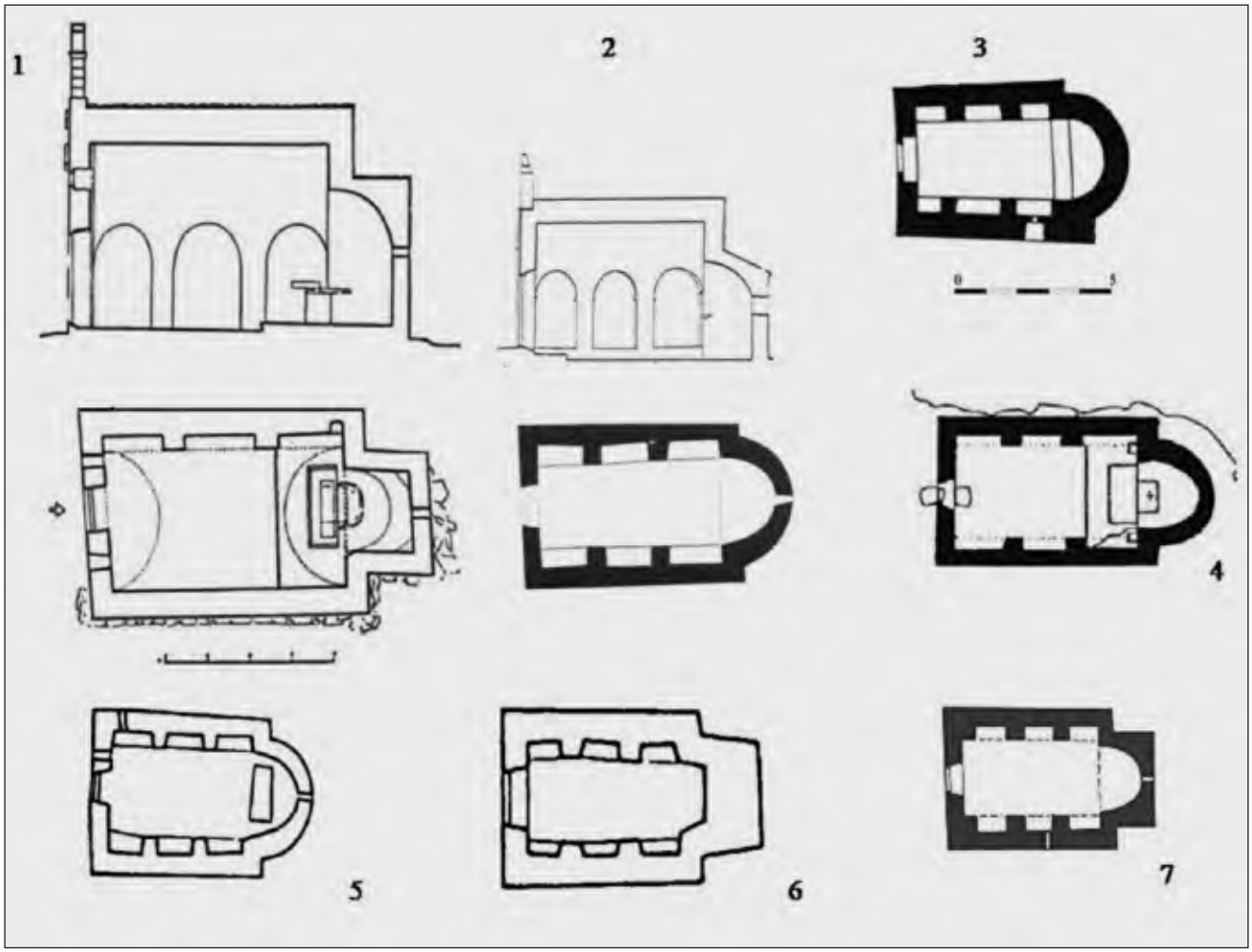

1. Прероманичке цркве са три травеја без ојачања свода

1. Свети Миховил, Вис (Regan, Nadilo 2006: 943)
2. Свети Мартин крај Бобовишћа, Брач (Marasović 1978: T. XXVII, 1a, 1b)
3. Света Недјеља под Градцом, Брач (Marasović 1978: dodatak, 8)
4. Свети Максим Исповједник, Јасенице, Дуги Рат (Regan, Nadilo 2007: 46)
5. Свети Козма и Дамјан, Смрчевик, Брач (Petricoli 1940: 39)
6. Свети Тома, Селца, Брач (Regan, Nadilo 2007: 340)
7. Свети Никола, Сушац (Marasović 1978: T. XXVII, 4)

1. Pre-Romanesque churches with three bays, without the strengthening of the vault

1. St. Michael, Vis (Regan, Nadilo 2006: 943)
2. St. Martin near Bobovišća, Brač (Marasović 1978: T. XXVII, 1a, 1b)
St. Kyriake at the foot of Gradac hill, Brač (Marasović 1978: addition, 8)
4. St. Maximus the Confessor, Jasenice, Dugi Rat (Regan, Nadilo 2007: 46)
5. Sts. Cosmas and Damian, Smrčevik, Brač (Petricoli 1940: 39)
6. St. Thomas, Selca, Brač (Regan, Nadilo 2007: 340)
7. St. Nicholas, Sušac (Marasović 1978: T. XXVII, 4)

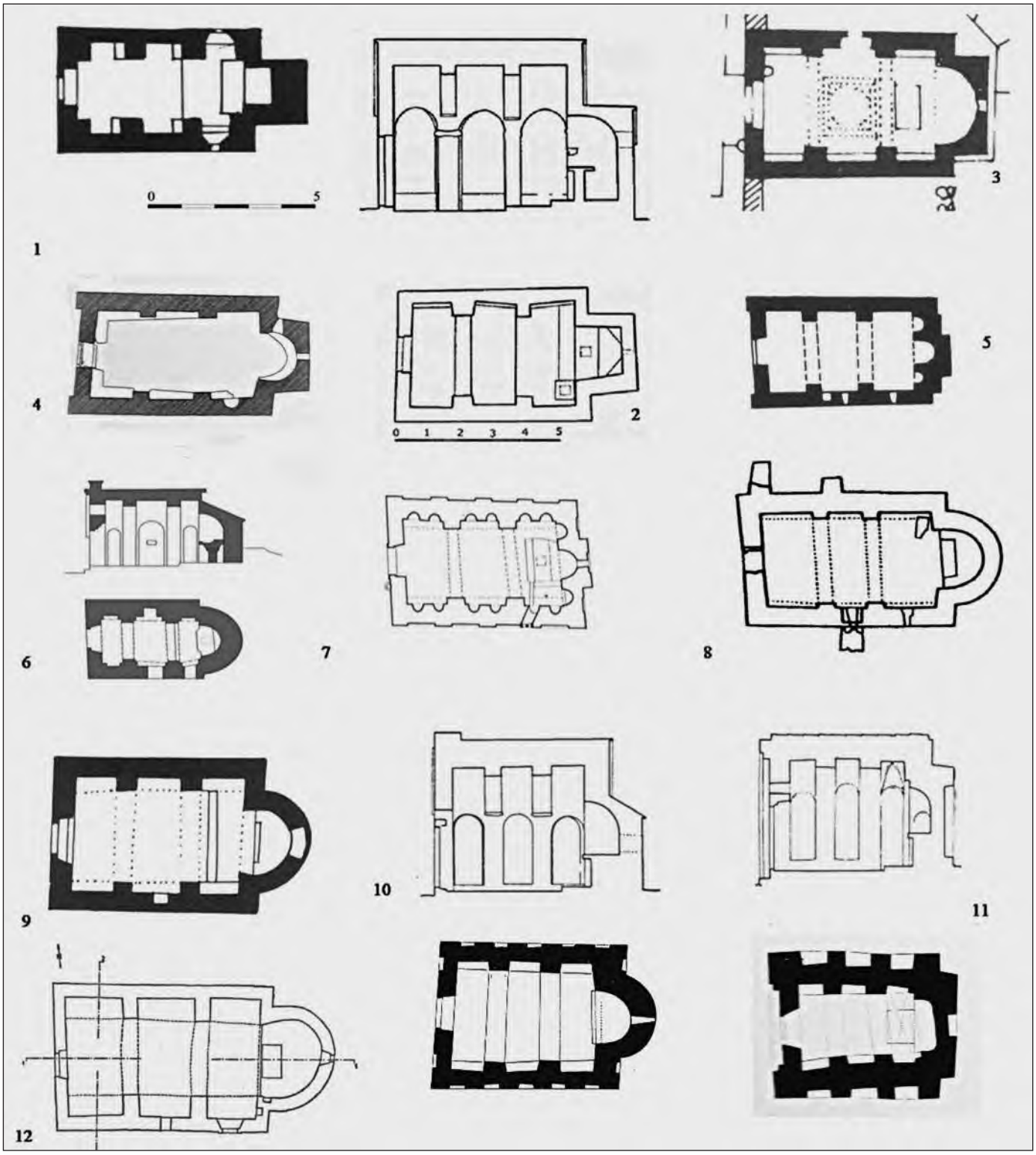

2. Прероманичке цркве са три травеја са ојачањем свода

1. *Свети Климент, Пржнице, Брач (Marasović 1978: T. XXVII, 3a, 3b)*
2. *Свети Илија код Доњег Хумца, Брач (Regan, Nadilo 2007: 442)*
3. *Свети Ђурђе, Колочеп (Žile 2003: 71)*
4. *Свети Срђ, Колочеп (Žile 2003: 119.5)*
5. *Свети Ђурђе, Спараговићи, Пељешац (Žile 2000: 243)*
6. *Свети Илија, Доброта код Котора (према М. Окиљ)*
7. *Свети Иван, Подаца (Bezić 1985: 69)*
8. *Свети Миховил над Долом, Брач (Regan, Nadilo 2007: 439)*
9. *Свети Ђурђе у Стражевнику, Брач (Regan, Nadilo 2007: 343)*
10. *Свети Ђурђе код Нережишћа, Брач (Marasović 1978: T. XXXII, 6a, 6b)*
11. *Свети Лука, Ластово (Marasović 1978: T. XXXII, 2a, 2b)*
12. *Свети Андрија, Вргада (Domijan 1983: 129)*

2. Pre-Romanesque churches with three bays, with strengthened vault

1. *St. Clement, Pržnice, Brač (Marasović 1978: T. XXVII, 3a,3b)*
2. *St. Elijah near Donji Humac, Brač (Regan, Nadilo 2007: 442)*
3. *St. George, Koločep (Žile 2003: 71)*
4. *St. Srđ, Koločep (Žile 2003: 119.5)*
5. *St. George, Sparagovići, Pelješac (Žile 2000: 243)*
6. *St. Elijah, Dobrota near Kotor (according to M. Okilj)*
7. *St. John, Podaca (Bezić 1985:69)*
8. *St. Michael above Dol, Brač (Regan, Nadilo 2007: 439)*
9. *St. George in Straževnik, Brač (Regan, Nadilo 2007: 343)*
10. *St. George near Nerežišće, Brač (Marasović 1978: T. XXXII, 6a, 6b)*
11. *St. Luke, Lastovo (Marasović 1978: T.XXXII, 2a, 2b)*
12. *St. Andrew, Vrgada (Domijan 1983:129)*

Код црквa у Шилову Селу и на Вељем врху није прецизно доказано изворно постојање куполе, те нису увршћене у типолошку подјелу, а исто тако ни оне цркве гдје није сачуван горњи построј, те се само може претпоставити аутентични изглед (табле 1 и 2).

Друга група су преромaничке цркве са куполом, које увијек имају уз подужне зидове два пара пиластара и три пара прислоњених лукова, који дијеле цркву на три травеја. Овај тип цркава има исте просторне елементе као и цркве са три травеја и попречним ојачавајућим ребрима, али се као наглашени просторни елемент јавља купола. По правилу, сви травеји су једнаки или је средњи травеј ужи. Ова појава условљена је конструкцијом куполе, која се налази на средини свода, у облику калоте, која се диже непосредно издан свода и ослања директно на ребра. Простор омеђен пиластрима, прислоњеним луковима и ребрима код ових цркава је, по правилу, правоугаон. Прелаз на кружну основу остварен је помоћу тромпи или, ријеђе, пандантифа. Купола је споља уоквирена четвоространим кубусом и покривена четворосливним кровом. На ктиторском моделу код цркве Светог Михаила у Стону кров куполе је купаст. Куполе су веома мале и њихов распон је око 1 m. Сврстане су у групу цркава са прислоњеним луковима јер су конструктивно ријешене потпуно идентично као тротравејне цркве са ојачавајућим ребрима (табла 3).

У преромaничком периоду јављају се и цркве чији је унутрашњи простор пиластрима и прислоњеним луковима подијељен на два травеја, односно уз чије су подужне зидове постављена два пара прислоњених лукова. По правилу, истих су димензија као и цркве чији је унутрашњи простор подијељен на три травеја, изузев цркве Светог Ципријана на Ластову, чија је дужина око 3,20 m. Све ове цркве су равних фасадних плоха, а нису сачуване у цјелости, те није могуће прецизно утврдити како је изгледао горњи построј грађевине (табла 4).

Јављају се и облици са више травеја, али углавном су у питању цркве које имају више фаза градње и није у потпуности разјашњен њихов првобитни изглед. Већином су саграђене на остацима античких грађевина, попут цркве Светог Ивана у Стону, која је подијељена на пет травеја, или Светог Николе код Повљане на Пагу, која је преправљена античка грађевина, којој су у преромaничком периоду додати пиластри и прислоњени лукови тако да је подијељена на четири травеја. Обе наведене грађевине су знатно већих димензија од, изворно, преромaничких и њихова дужина износи око 10 m.

Код цркава Светог Миховила у Лажанима, Светог Ђурђа у Тучепима и Светог Петра у Замлињу код Стона постоје и угаони пиластри. Ове цркве су изграђене на античким остацима. Претпоставља се да је црква Светог Петра у Замлињу преправљена у VIII или IX вијеку према тадашњим естетским захтјевима.[52] Тумачи се и као рани примјер тротравејне цркве.[53]

[52] Јанковић 2007: 122.

[53] Fisković I. 1988: 194–195.

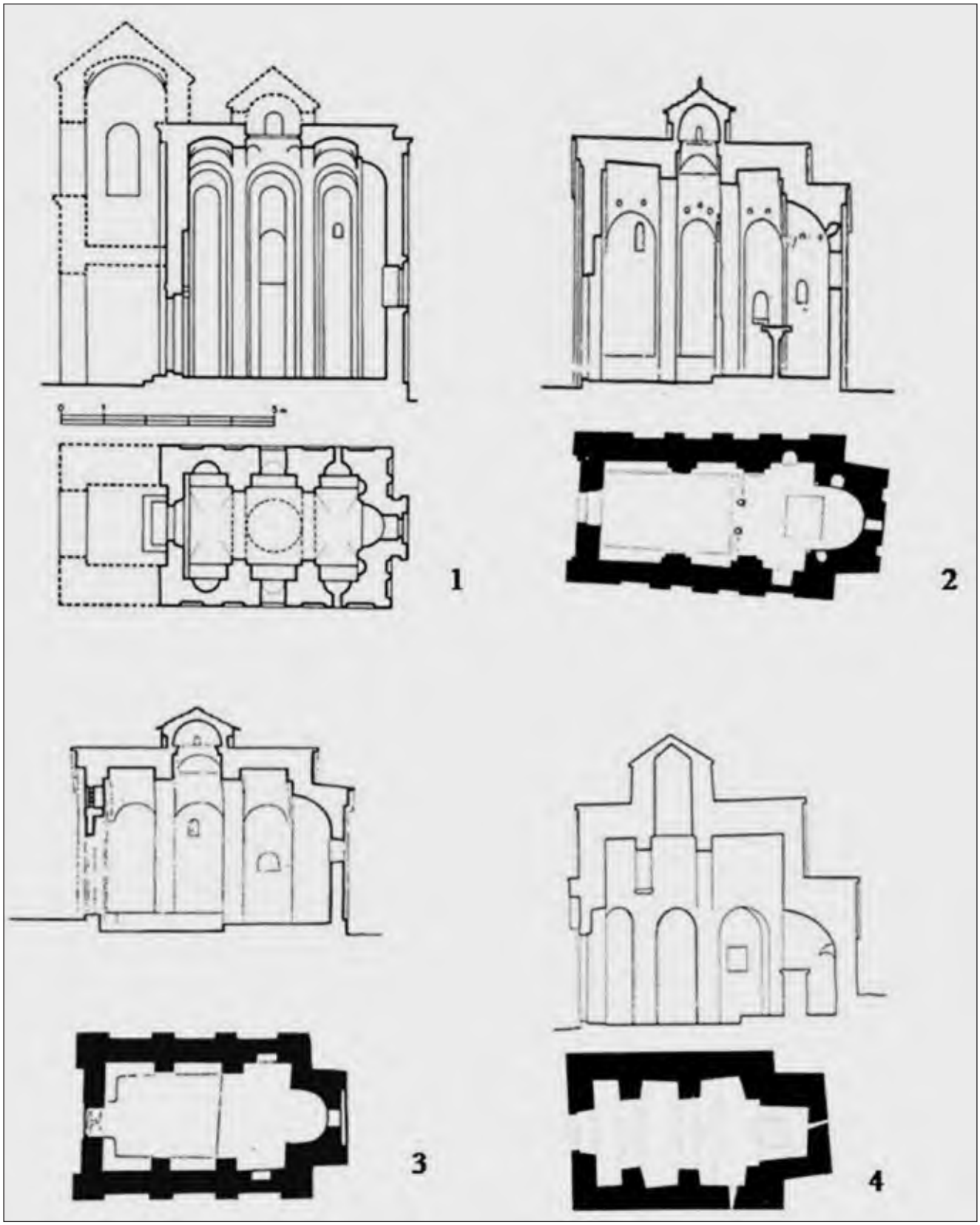

3. Преромaничке цркве са куполом

1. *Свети Михаило, Стон (Корać 2007: 143)*
2. *Свети Иван Крститељ, Лопуд (Marasović 1978: T. XLIX, 4a, 4b)*
3. *Свети Никола Грчки, Лопуд (Marasović 1978: T. XLIX, 3a, 3b)*
4. *Свети Никола, Брач (Marasović 1984: 151, T. VII)*

3. Pre-Romanesque churches with a dome

1. *St. Michael, Ston (Korać 2007: 143)*
2. *St. John the Baptist, Lopud (Marasović 1978: T. XLIX, 4a, 4b)*
3. *St. Nicholas the Greek, Lopud (Marasović 1978: T. XLIX, 3a, 3b)*
4. *St. Nicholas, Brač (Marasović 1984: 151. T. VII)*

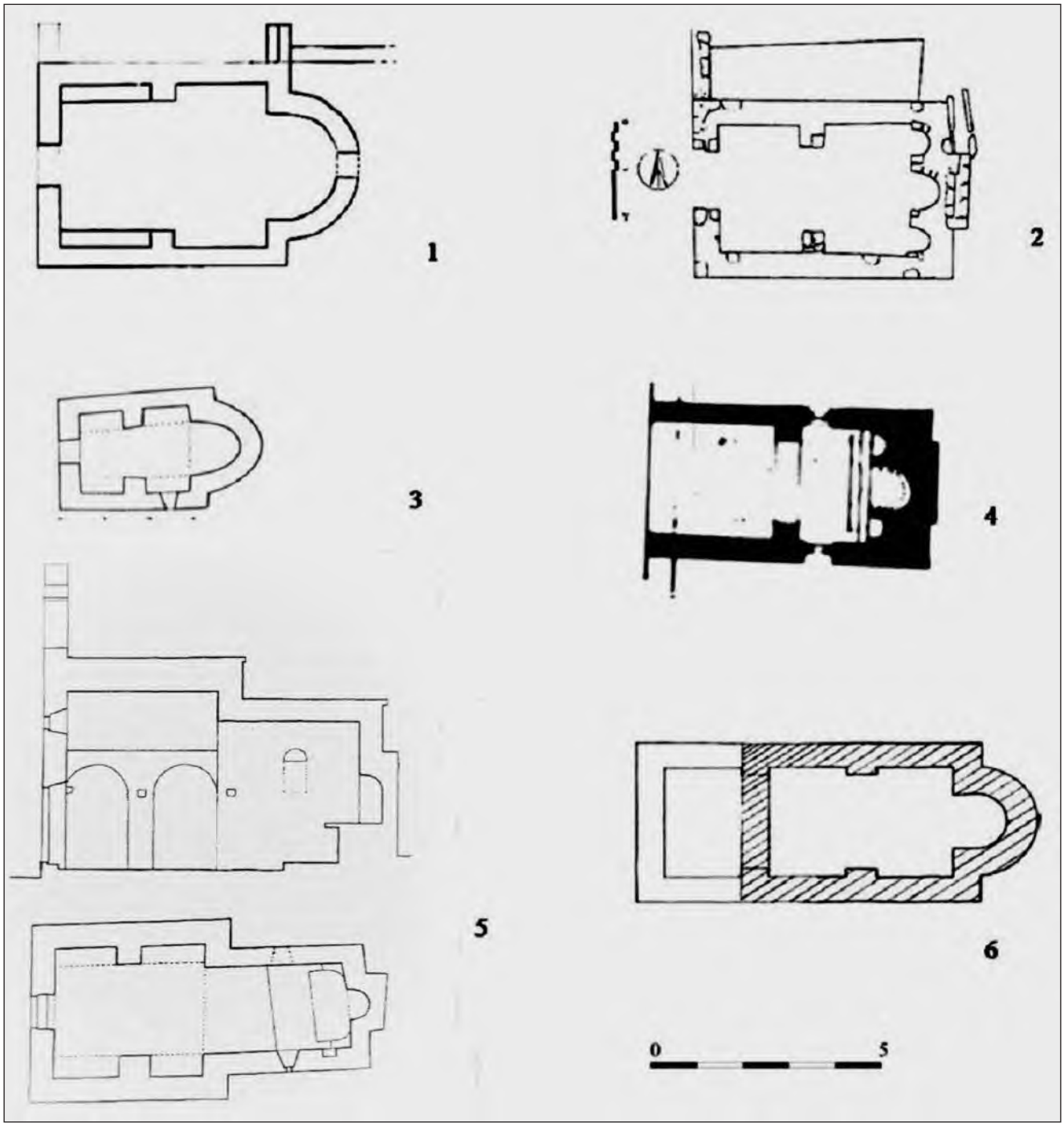

4. Прероманичке цркве са два травеја

1. *Свети Маур, Лопуд (Документација Конзерваторског одјела у Дубровнику)*
2. *Свети Петар и Павле, Мљет (Žile 1996: 32)*
3. *Свети Ципријан, Ластово (Regan, Nadilo 2006: 942)*
4. *Свети Козма и Дамјан, Метохија, Пељешац (Marasović 1978: dodatak, 20)*
5. *Свети Миховил, Игране (Marasović 2008: 556)*
6. *Света Анастасија, Сташевица (Regan, Nadilo 2006: 1043)*

4. Pre-Romanesque churches with two bays

1. *St. Maurus, Lopud (Documentation of the Conservation Department in Dubrovnik)*
2. *St. Peter and Paul, Mljet (Žile 1996:32)*
3. *St. Cyprian, Lastovo (Regan, Nadilo 2006: 942)*
4. *Sts. Cosmas and Damian Mehotija, Pelješac (Marasović 1978: addition, 20)*
5. *St. Michael, Igrane (Marasović 2008: 556)*
6. *St. Anastasia, Staševica (Regan, Nadilo 2006: 1043)*

ТИПОЛОШКА ПОДЈЕЛА ЦРКАВА САГРАЂЕНИХ У ПЕРИОДУ XII–XIV ВИЈЕК

Мали број цркава сагрђених у периоду од XII до XIV вијека сачуван је у цјелости. Углавном су у питању објекти код којих није сачуван горњи постројграђевине, те нема довољно података на основу којих би се могла извршити типолошка подјела. Прецизно се, на основу броја сачуваних примјера, могу издвојити двотравејне цркве са ојачаним сводом. Изузев цркве у Млетачкој кули у Старом Бару, све имају Т пиластре и угаоне пиластре (табла 5).

ТИПОЛОШКА ПОДЈЕЛА ЦРКАВА САГРАЂЕНИХ У ДОБА ТУРСКЕ ВЛАСТИ

Црквено градитељство за вријеме робовања под Турцима значајан је вид културних настојања православних хришћана на Балканском полуострву. Велики број и распрострањеност ових грађевина свједочи да је у питању појава иза које стоји велики труд, упорност и материјални издаци низа, знатно осиромашених генерација. У вријеме турске владавине изграђен је или обновљен на темељима старијих грађевина низ цркава са прислоњеним луковима на подручју Балкана. Генерално се могу подијелити у два типа: основни, једноставнији и развијени тип.[54] Основни тип јавља се на цијелом Балкану, док се развијени тип налази на подручју Херцеговине и Старе Херцеговине.

Као подгрупе код основног типа јављају се цркве подијељене на два, три и више травеја, које се даље дијеле на основу сводне конструкције, односно присуства или одсуства ојачања свода. Свод је углавном полуобличаст, а ријетко се појављује благо преломљен. Организам основног типа чини правоугаони простор завршен полукружном апсидом, засведен полуобличастим сводом, који прихватају прислоњени лукови. У питању су углавном мањи, сеоски храмови или гробљанске цркве. Ријетко се јављају други облици апсида – апсида цркве у Лугу код Требиња је споља правоугаона, негдје су апсиде споља тростране или петостране, а по правилу, у унутрашњости су полукружне. У зависности од броја пиластара и прислоњених лукова унутрашњи простор је подијељен на два, три или више травеја. Свод је ојачан попречним ребрима или нема ојачања. Типолошка подјела основног типа извршена је на основу броја травеја. Подгрупе чине цркве чији је свод ојачан попречним ребрима или је без ојачања. Основни конструктивни склоп је исти, али, зависно од подручја гдје су изграђене, различито су обликовани поједини елементи: прозорски отвори, портали, обраде фасада и сл. Код цркава код којих свод није ојачан попречним ребрима, простор наоса је подијељен на три једнака травеја, изузев цркава манастира Слепча и Топличког манастира, код којих је средњи травеј шири. Код цркава код којих је свод ојачан попречним ребрима, средњи травеј је најшири, изузев цркве Свете Нељеље у Пелинову, гдје је централни травеј ужи. Дубина прислоњених

[54] Кораћ, Ђурић 1964: 561–601.

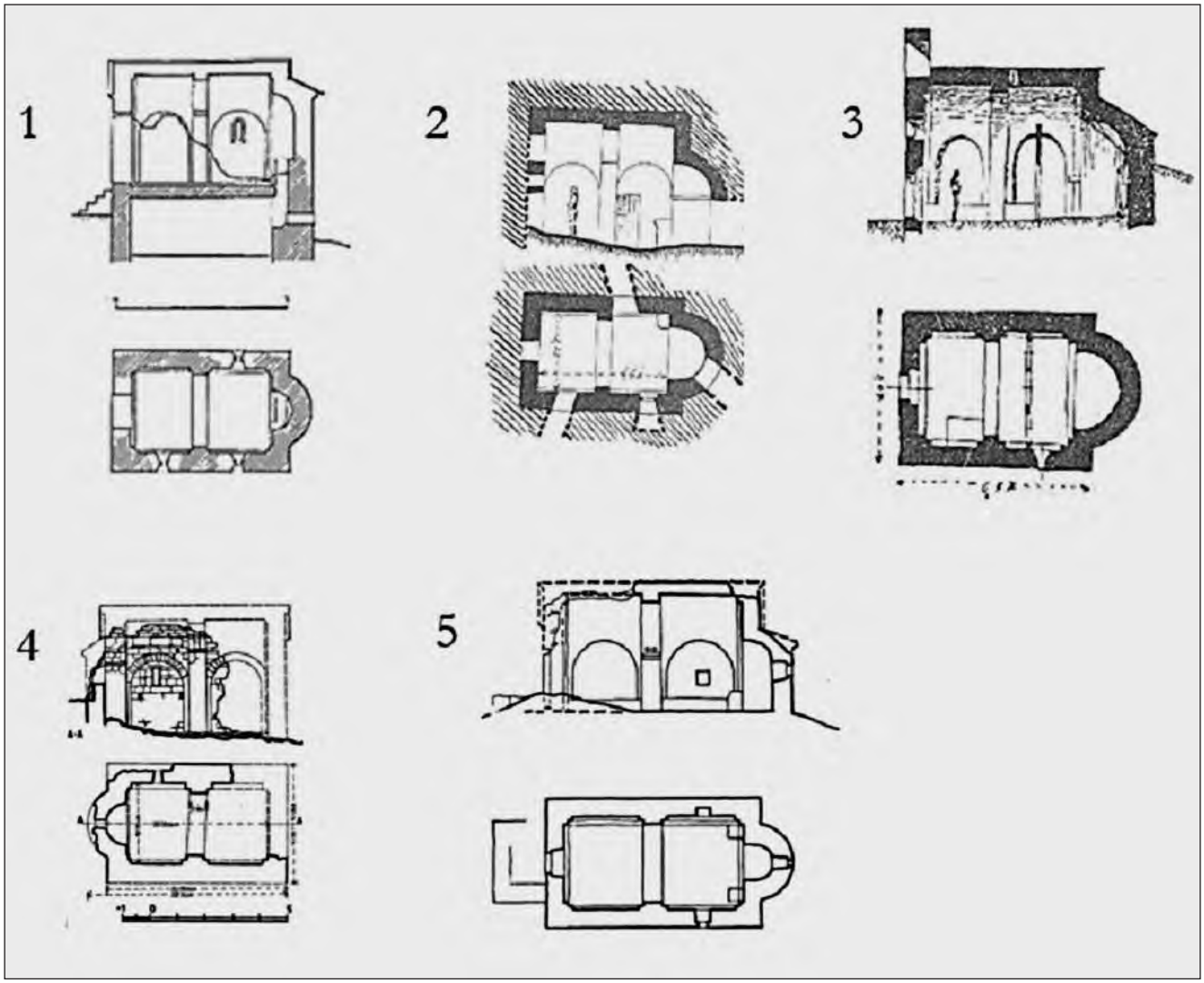

5. Двотравејне цркве сграђене у периоду XII–XIV вијек

1. *Богородица Ратачка (Ђурић, Бабић 1997: 82)*
2. *Црква у Млетачкој кули у Старом Бару (Бошковић 1931: 147, сл. 20)*
3. *Света Текла код Сутоморa (Bošković 1962: 187, sl. 248)*
4. *Црква у Џиџарину (Bošković 1962: 178, sl. 234)*
5. *Свети Димитрије на Нехају (Bošković 1962: 188, sl. 251)*

5. Two-bay churches built in the period from 12th-14th century

1. *Ratac Abbey (Đurić, Babić: 1997: 82)*
2. *Church at the Venetian Tower in Old Bar (Bošković 1931: 147. fig. 20)*
3. *St. Thecla near Sutomore (Bošković 1962: 187, fig. 248)*
4. *Church in Džidžarin (Bošković 1962: 178, fig. 234)*
5. *St. Demetrius at Nehaj (Bošković 1962: 188, fig. 251)*

лукова износи 0,3–0,6 m, а дебљина сводне конструкције је, готово по правилу, 0,30 m. Примјетна је и различита конструкција ојачавајућих ребара. У црквама Светог Николе у Грахову, манастира Ждребаоника и Дубочице, Светог Спаса у Драговољичима код Никшића и Агиа Филотеа у Калогрези ојачавајућа ребра су директно ослоњена на пиластре. Код осталих цркава су ослоњени или на конзолу постављену у осовини пиластара или су постепено испуштени из равни свода. Код већине тротравејних цркава прислоњени лукови су ослоњени на пиластре и попречне зидове, али се код појединих примјера као конструктивни елемент појављују и угаони пиластри: цркве Светог Климента и Свете Петке у Мостаћима, апостола Петра и Павла у Барама, све лоциране у Херцеговини, и црква арханђела Михаила у Горановцима у Бугарској. У црквама сграђеним на тлу Грчке

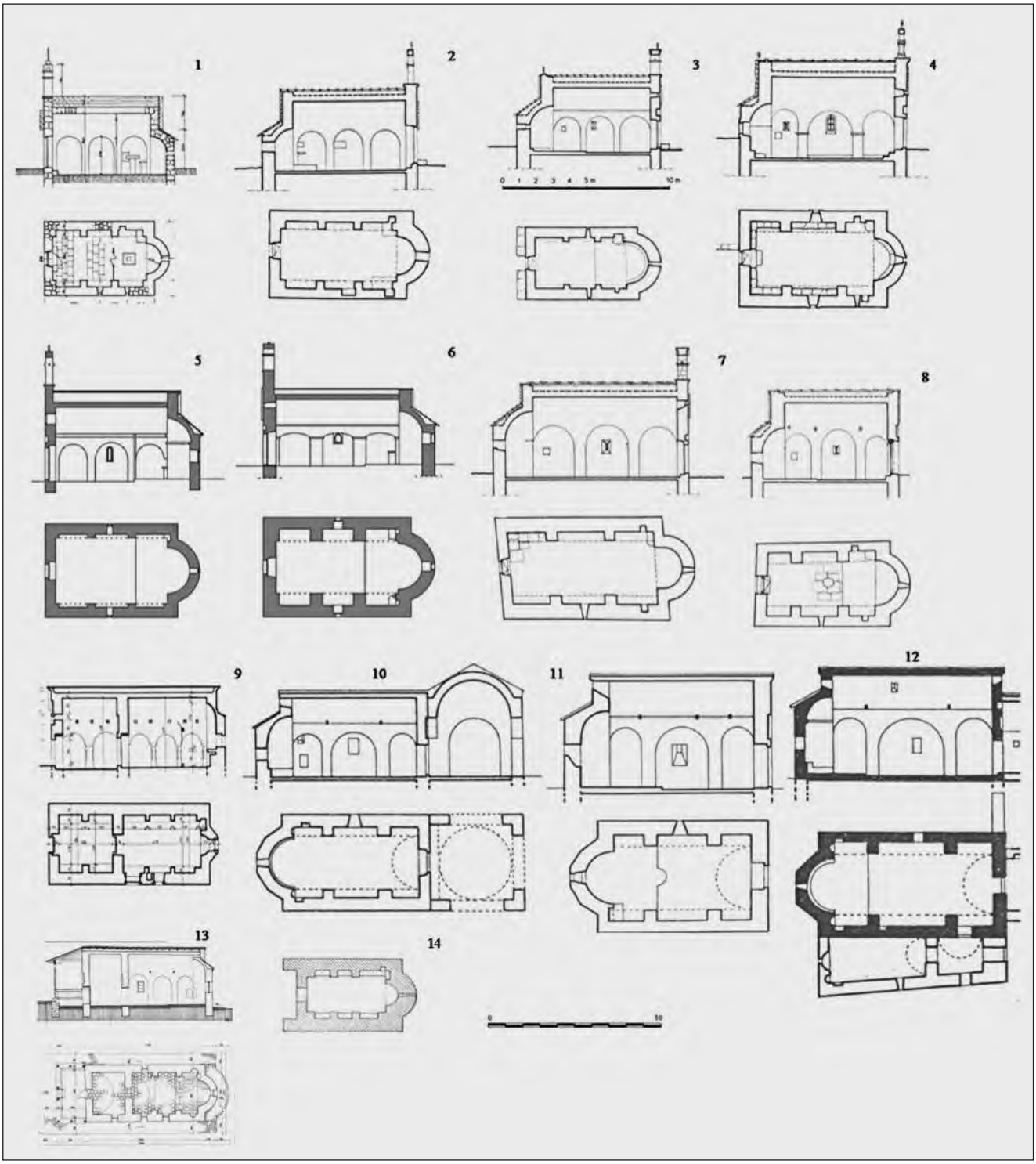

6. Цркве подијељене на три травеја без ојачања свода

1. Свети Климент, Мостаћи (Шупут 1991: 155)
2. Света Петка, Мостаћи (Шупут 1991: 156)
3. Свети Климент, Дражин До (Шупут 1991: 70)
4. Свети Јован, Жаково (Шупут 1991: 78)
5. Свети апостоли Петар и Павле, Баре (према М. Окиљ)
6. Света Петка, Граб (према М. Окиљ)
7. Свети Јован, заселак Стражница, Петровићи (Шупут 1991: 201)
8. Свети арханђел Михаило, Стражница, Петровићи (Шупут 1991: 200)
9. Свети Илија, Кацапун (Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш)
10. Свети Атанасије Александријског манастира Журче (Дапчев 1996: 228, сл. 22)
11. Свети Јован Теолог манастира Слепча (Дапчев 1996: 234, сл. 33)
12. Свети Никола Топличког манастира, Демир Хисар (Дапчев 1996: 219, сл. 2)
13. Свети Јован Претеча, Јашуња у близини Лесковца (Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш)
14. Свети арханђел Михаило, Горановци, Ћустендил (Иванова 1926–1931: 268)

6. Churches divided into three bays, without the strengthening of the vault

1. St. Clement, Mostaći (Šuput 1991: 155)
2. St. Parascheva of the Balkans, Mostaći (Šuput 1991: 156)
3. St. Clement, Dražin Do (Šuput 1991: 70)
4. St. John, Žakovo (Šuput 1991 :78)
5. St. Apostles Peter and Paul, Bare (according to M. Okilj)
6. St. Parascheva of the Balkans, Grab (according to M. Okilj)
7. St. John, hamlet Stražnica, Petrovići (Šuput 1991: 201)
8. Holy Archangel Michael, Stražnica, Petrovići (Šuput 1991: 200)
9. St. Elijah, Kacapun (Documentation of the Institute for the Protection of Cultural Monuments, Niš)
10. St. Athanasius of Alexandria of Žurča Monastery (Dapčev 1996: 228. fig. 22)
11. St. John the Theologian of Slepča Monastery (Dapčev 1996: 234, fig. 33)
12. St. Nicholas of Toplica Monastery, Demir Hisar (Dapčev 1996: 219, fig. 2)
13. St. John the Forerunner, Jašunja near Leskovac (Documentation of the Institute for the Protection of Cultural Monuments, Niš)
14. Holy Archangel Michael, Goranovci, Ćustendil (Ivanova 1926–1931: 268)

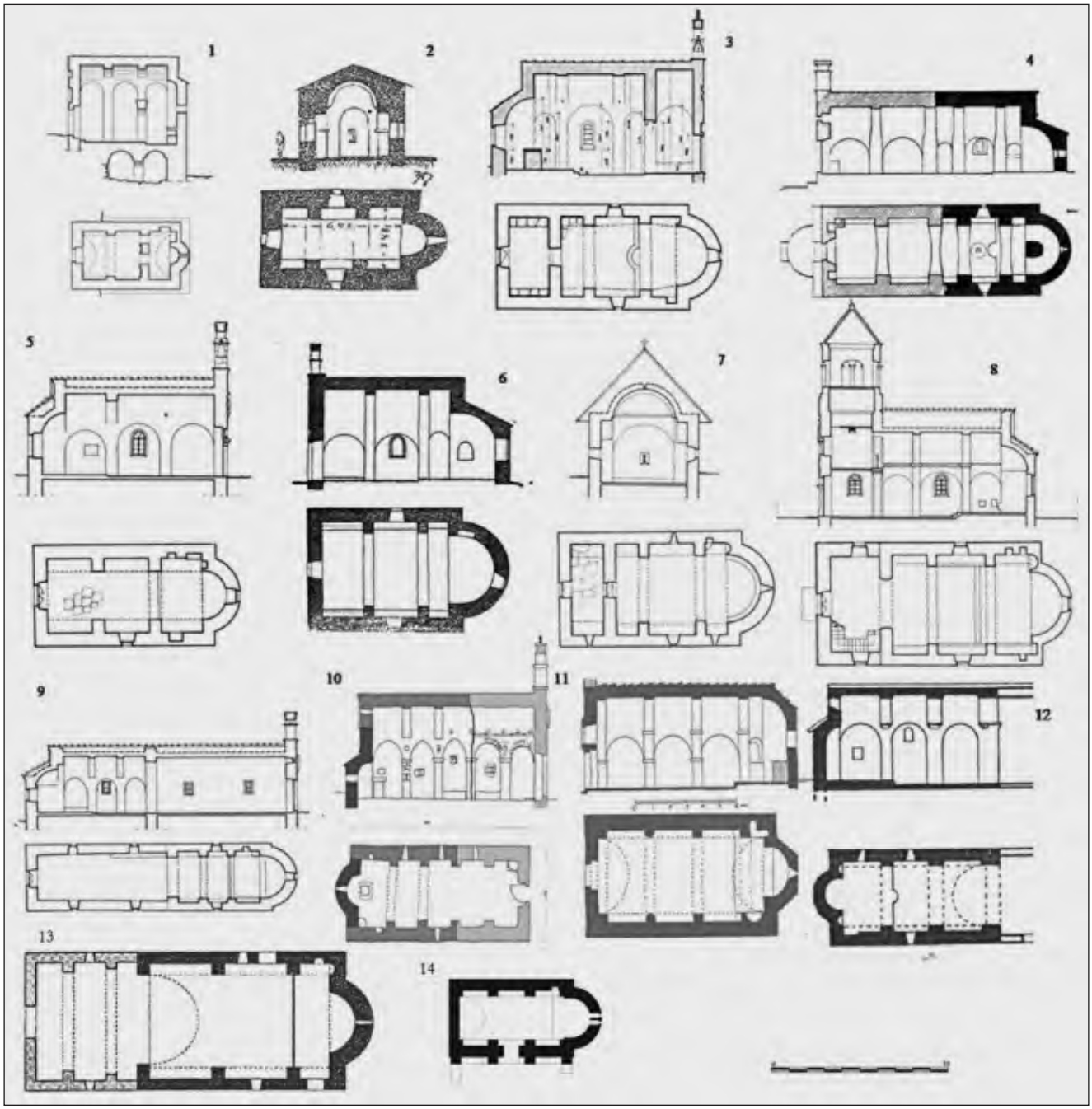

7. Цркве подијељене на три травеја са ојачањем свода

1. *Света Ана, Дервичан (Meksi, Bace 1987: 108)*
2. *Свети Никола манастира Орахово код Вирпазара (Бошковић 1931: 157)*
3. *Свети арханђел Михаило, Аранђелово (Документација Завода за заштиту споменика Федерације БиХ)*
4. *Свети Спас, Драговољићи (Раичевић 1976: 141)*
5. *Свети Сава, Приградина код Велимља (Шупут 1991: 45–46)*
6. *Свети Никола, Грахово (Кораћ, Ђурић 1964: 563, 1)*
7. *Свети Никола манастира Дубочице (Шупут 1991: 75)*
8. *Црква манастира Ждребаоника (Шупут 1991: 79–80)*
9. *Света Недеља, Пелиново (Шупут 1991: 193)*
10. *Свети Ђорђе на Врби (Чубровић 2007: 102)*
11. *Света Филотеја, Калогреза (Орландос 1933: 136)*
12. *Успење Пресвете Богородице, Журче (Дапчев 1996: 228, сл. 21)*
13. *Света Тројица, Бабичко (Пејић 2003: 38, сл. 8)*
14. *Агиос Георгиос Ксифофорос, Крит (према М. Окиљ)*

7. Churches divided into three bays, with strengthened vault

1. *St. Anne, Dervičan (Meksi, Bace 1987: 108)*
2. *St. Nicholas of Orahovo Monastery near Virpazar (Bošković 1931: 157)*
3. *Holy Archangel Michael, Aranđelovo (Documentation of the Institute for the Protection of Cultural Monuments, Federation of B&H)*
4. *Ascension of our Lord, Dragovoljići (Raičević 1976: 141)*
5. *St. Sava, Prigradina near Velimlje (Šuput 1991: 45–46)*
6. *St. Nicholas, Grahovo (Korać-Đurić 1964: 563. 1)*
7. *St. Nicholas of Dubočica Monastery (Šuput 1991: 75)*
8. *Church of Ždrebaonik Monastery (Šuput 1991: 79–80)*
9. *St. Kyriake, Pelinovo (Šuput 1991: 193)*
10. *St. George at Vrba (Čubrović 2007: 102)*
11. *St. Philomena, Kalogreza (Orlandos 1933: 136)*
12. *Assumption of Virgin Mary, Žurče (Dapčev 1996: 228. fig. 21)*
13. *Holy Trinity, Babičko (Pejić 2003: 38, fig. 8)*
14. *Agios Georgios Xiphophoros, Crete (according to M. Okilj)*

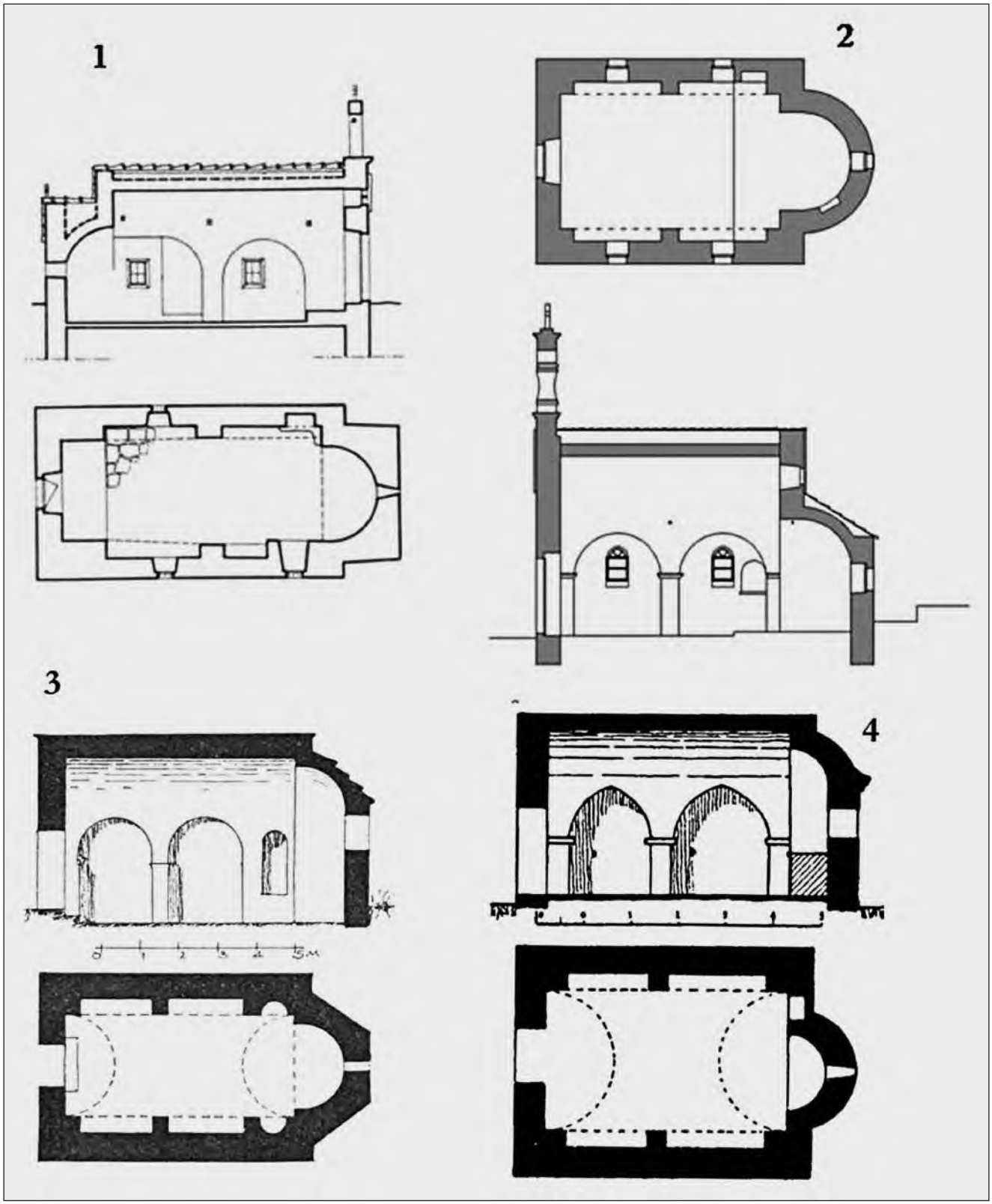

8. Цркве подијељене на два травеја без ојачања свода

1. Успење Пресвете Богородице, Луг (Шупут 1991: 139)
2. Успење Пресвете Богородице, Дријењани (према М. Окиљ)
3. Агиос Анастасиос, Хорватиу (Орландос 1933: 181, сл. 241)
4. Агиа Теодори, Арголис (Орландос 1933: 216, сл. 289)

8. Churches divided into two bays without the strengthening of the vault

1. Assumption of Virgin Mary, Lug (Šuput 1991: 139)
2. Assumption of Virgin Mary, Drijenjani (according to M. Okilj)
3. Agios Anastasios, Harvatiu (Orlandos 1933: 181, fig. 241)
4. Agii Theodori, Argolis (Orlandos 1933: 216, fig. 289)

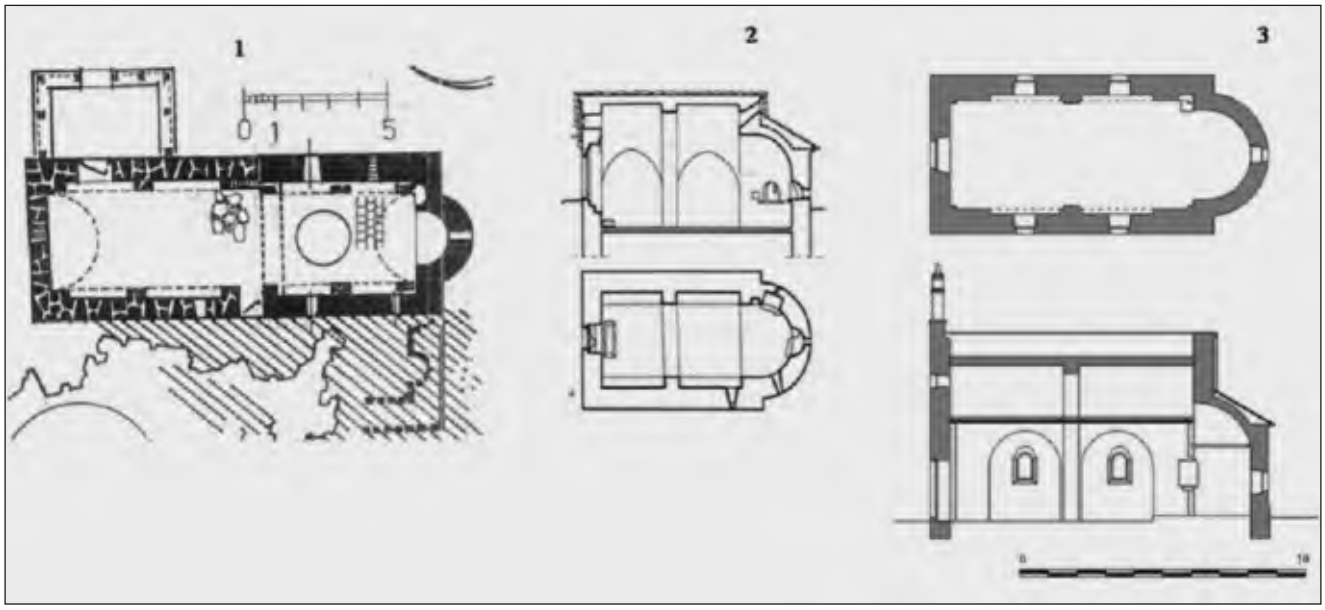

9. Цркве подијељене на два травеја са ојачањем свода

1. Свети архангел Михаило Билинског манастира (Димитрова и др. 1991: 68)
2. Црква Пресвете Богородице, Врх (Шуput 1991: 50)
3. Свети Јоаким и Ана, Врполје (према М. Окиљ)

9. Churches divided into two bays with strengthened vault

1. Holy Archangel Michael of Bilinski Monastery (Dimitrova.1991: 68)
2. Holy Virgin, Vrh (Šuput 1991: 50)
3. St. Joachim and Anne, Vrpolje (according to M. Okilj)

угаони пиластри су обавезан елемент, независно од броја травеја (табле 6, 7).

Граде се и цркве чији је унутрашњи простор подијељен на два травеја, односно које имају по два пара прислоњених лукова уз подужне зидове. Три се налазе на територији Херцеговине, цркве у Лугу и Дријењанима, обе посвећене Успењу Богородице и обе лоциране на ободу Поповог поља, и црква у Врпољу, на висоравни Љубомир код Требиња. Код оба примјера из Поповог поља свод није ојачан попречним ребрима. С обзиром на то да је исти случај са двотравејним прероманичким црквама у Приморју, може се говорити о директном утицају те архитектуре на ове објекте, посебно на цркву у Лугу. У прилог томе иде и географска близина. Апсида цркве у Лугу је споља правоугаона, а у унутрашњости полукружна, као код већине прероманичких цркава Приморја, и могуће је да има континуитет из раног средњег вијека, што би требало да потврде или оповргну археолошка истраживања. Црква Светих Јоакима и Ане у Врпољу има свод ојачан попречним ребром, али је знатно преправљена у аустроугарском периоду и није познато шта је задржано од првобитне средњовјековне грађевине. Више цркава овог типа саграђено је у Грчкој у периоду XVI–XVIII вијек (табла 8).

Унутрашњост цркава Билинског манастира у Бугарској и Пресвете Богородице у Врху у Србији такође је подијељена на два травеја и свод је ојачан попречним ребрима. Почев од XII вијека, код свих примјера евидентно је присуство угаоних пиластара, изузев већ наведене цркве у Млетачкој кули у Бару и Богородичине цркве у Врху код Студенице (табла 9).

Развијени тип је изведен из типа цркве са прислоњеним луковима и представља комбинацију једнобродне цркве и тро-

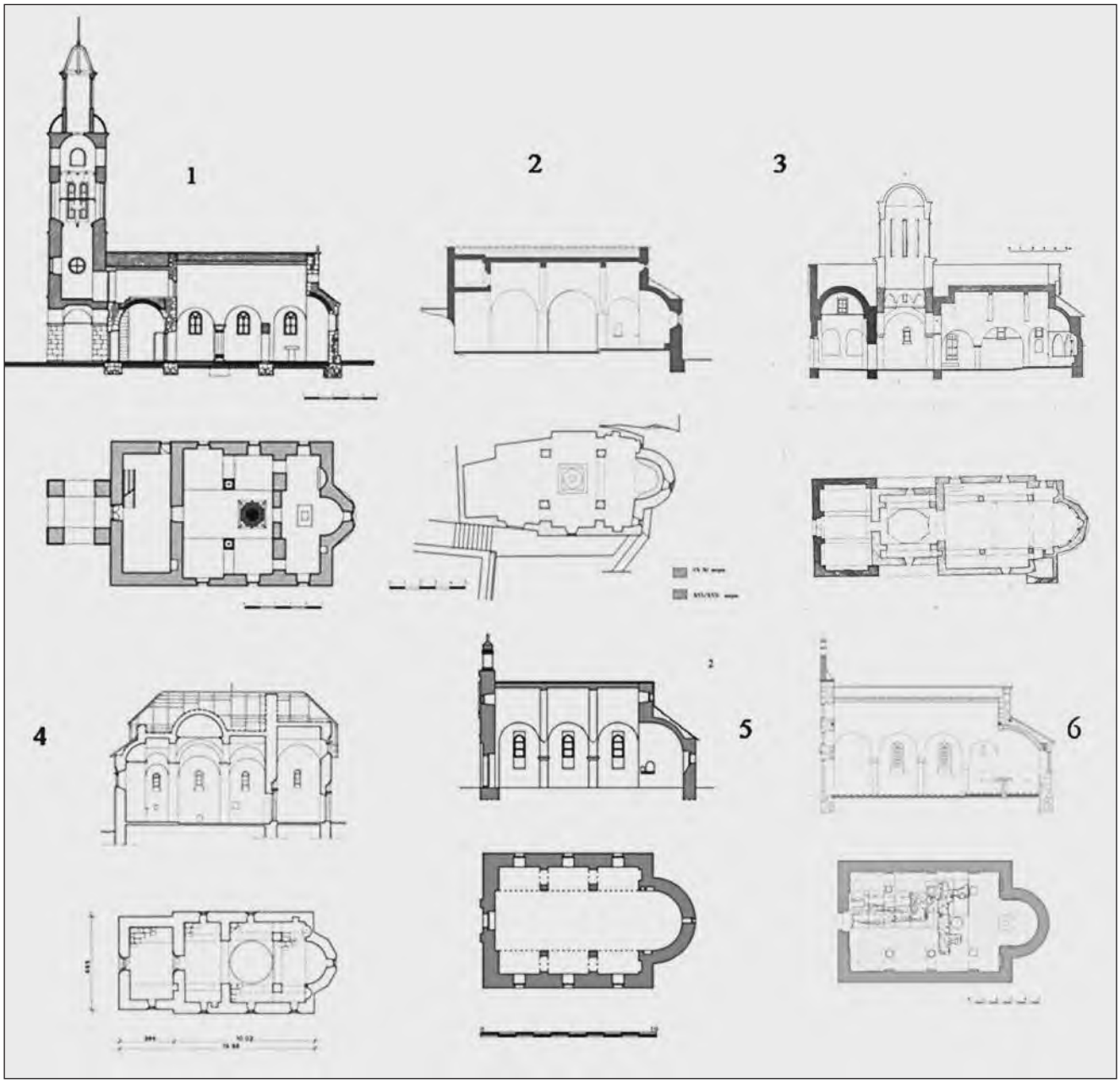

10. Развијени тип

1. *Црква манастира Житомислића (Окиљ 2005: 19, 20)*
2. *Црква манастира Завале (Окиљ 2010: 51–52)*
3. *Црква манастира Свете Тројице, Пљевља (Петковић 2008: 26, 29)*
4. *Црква манастира Ломнице (Шуйут 1991: 135–136)*
5. *Свети арханђел Михаило, Величани (према М. Окиљ)*
6. *Рођење Пресвете Богородице, Љубиње (према М. Окиљ)*

10. Developed type

1. *Church of Žitomislić Monastery (Okilj 2005: 19, 20)*
2. *Church of Zavala Monastery (Okilj 2010: 51–52)*
3. *Church of the Holy Trinity Monastery, Pljevlja (Petković 2008: 26, 29)*
4. *Church of Lomnica Monastery (Šuput 1991: 135–136)*
5. *Holy Archangel Michael, Veličani (according to M. Okilj)*
6. *Birth of the Holy Virgin, Ljubinje (according to M. Okilj)*

бродног базиликалног рјешења. Ове цркве изгледају у основи као тробродне грађевине, али у суштини представљају развијену варијанту цркава са прислоњеним луковима. Овдје не можемо говорити о тробродном рјешењу као код основа базилика, него је у питању рјешење које је посљедица извођења особене доње конструкције. И код њих је основни елемент горње конструкције полуобличасти или, као код цркве манастира Житомислића, благо преломљени свод. Разлика се јавља код конструкције која

носи свод. Код развијеног типа дубина прислоњених лукова је око 1 m, или више, тако да изгледају као попречно постављени полуобличасти сводови. Попречни сводови постављени су на лукове, који се ослањају на слободне ступце и подужне зидове, односно дубоки пиластри олакшани су лучним полазима дуж подужних зидова. На овај начин цркве у основи изгледају као тробродне, а у елевацији остају једнобродне. Цркве Светог кнеза Лазара у Влаховићима код Љубиња, Рођења Пресвете Богородице у Љубињу и арханђела Михаила у Величанима имају готово идентичну основу и приближно су истих габарита. Све три су лоциране на значајним средњовјековним некрополама са стећцима и обновљене су у аустроугарском периоду, када су значајно преправљане, слиједећи средњовјековни узор.

Црква манастира Ломнице има слијепу куполу, која почива на пандантифима, а носе је удвојени прислоњени бочни лукови, који се ослањају на дубоке пиластре. Споља је уклопљена у двоводни кров. На овај начин ствара се утисак да је у питању тип цркве полусажетог-полуразвијеног крста са куполом.

Очигледно је да су веће димензије ових цркава, односно веће ширине наметнуле потребу за изградњом изразито дубоких прислоњених лукова. Како су, углавном, у питању манастирске цркве, на овај начин је унутрашњи простор постао монументалнији. Слијепа купола манастира Ломнице непосредно потврђује претпоставку о повезаности овог рјешења са рашком градитељском традицијом, односно традиционалним, једнобродним, куполним црквама. Посљедња истраживања потврдила су изворно постојање куполе на цркви манастира Житомислића, што је такође потврда ове тезе (табла 10).[55]

[55] Окиљ 2005: 31–32.

Литература:

Ангелов А. 2003, *Църквата Св. Архангел Михаил при Горановци, Кюстендилско*, Археология 4, 41–50.

Ангелов С. 2007, *Църквата Св. Архангел Михаил до с. Горановци*, Църкви и манастири от Югозападна България през XV–XVII в., София, 28–30.

Бошковић Ђ. 1931, *Извештај и кратке белешке са путовања*, Старинар VI, 140–189.

Бошковић Ђ. 1932, *Кратке белешке са путовања*, Старинар VII, 88–132.

Бошковић Ђ. 1938, *Истраживања средњовековних споменика на Јужном приморју*, Споменик СКА LXXXVIII, додатак 1–8.

Василиевъ А. 1942, обј. 1943, *Две старини манастирски църкви въ Македония*, Годишник на Народния арх. Музей VII, София, 107–153.

Васић М. 1922, *Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века*, Београд.

Вуловић Б. 1980, *Култна грађевина у Дренови и натпис + Te Criste auctore pontifex...*, Рашка баштина II, 7–26.

Грујић И., Окиљ М. 2017, *Истраживање и презентација археолошких остатака Цркве Рођења пресвете Богородице у Љубињу*, Гласник Друштва конзерватора Србије 41, 53–59.

Дапчев Г. 1996, *Демир Хисар – Евиденција на архитектонското наследство*, Културно наследство XIX–XX–XXI, 1992–1993–1994, 217–240.

Димитрова Д., Ганева З., Стоянова Г. 1991, *Софийските манастири – Възникване, развитие, структура и характер*, София.

Динева В. 2007, *Софийската Мала Света Гора. Манастирите около София*, София.

Ђурић В. Ј., Бабић Г. 1997, *Српска уметност у средњем веку: IX–XIII век*, I, Београд.

Иванова В. 1926–1931, *Неиздадени църкви въ Югозападна България*, Годишник на Народния археологически музей V, София, 261 – 284.

Јанковић Ђ. 2007, *Српско поморје од 7–10. столећа*, Београд.

Коева М. 2003, *Въведение в архитектурната теория и история*, LiterNet, електронско издање, http://liternet.bg/publish9/mkoeva/teoria/content.htm, преузето септембар 2011.

Корać В. 1965, *Градитељска школа поморја*, Београд.

Корać В. 2007, *Прилози познавању једнобродних цркава са куполом на дубровачком подручју*, Зборник радова Византолошког института 44/1, 129–143.

Корać В., Ђурић В. Ј. 1964, *Цркве са прислоњеним луковима у Старој Херцеговини и дубровачко градитељство, XV–XVII век*, Зборник Филозофског факултета у Београду VIII–2, 561–601.

Митова-Джонова Д. 1983, *Археологически паметници на Пернишки окръг*, София.

Миятев К. 1965, *Архитектурата в средновековна България*, София.

Нешковић Ј. 1997, *Архитектура и обнова цркве Св. Богородице у Бистрици на Лиму*, Саопштења XXIX, 17–26.

Николова Б. 2002, *Православните църкви през българското средновеконие IX–XIV в.*, София.

Окиљ М. 2005, *Васкрс Житомислића*, Бања Лука.

Окиљ М. 2010, *Манастир Завала*, Бања Лука.

Окиљ М. 2013, *Цркве са прислоњеним луковима – порijекло облика, типологија и распростарањеност на Балканском полуострву*, докторска дисертација, Архитектонско-грађевинско-геодетски факултет Универзитета у Бањој Луци.

Пасквалева К. 1980, *Църквата Св. Георги в Кремиковския манастир*, София.

Пејић С. 2003, *Цркве са прислоњеним луковима у архитектонском наслеђу јужне Србије*, Лесковачки зборник XLIII, 25–43.

Петковић С. 2008, *Манастир Света Тројица у Пљевљима*, друго допуњено издање, Пљевља.

Поповић М. 2006, *Проблеми проучавања средњовековног наслеђа у Полимљу*, Старинар LV/2005, 181–195.

Праштало П. 2003, *Нови подаци о манастиру Завала*, Гласник Српског археолошког друштва 20, бр. 19, 185–196.

Раичевић С. С. 1976, *Црква у Драговољовићима код Никшића и њене зидне слике*, Зборник за ликовне уметности 12, 137–151.

Станић Р. 1983, *Зидно сликарство у околини Студенице*, Саопштења XV, 147–179.

Суботић Г. 1963, *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју*, Београд.

Ћоровић-Љубинковић М. 1940, *Две цркве XVII века у Крушевском срезу*, Гласник Скопског научног друштва XXI, 155–160.

Флорева Е. 1968, *Старата църква на Драгалевския манастир*, София.

Чанак-Медић М. 1989, *Архитектура Немањиног доба*, II, Београд.

Чубровић З. 2007, *Црква Св. Ђорђа на Врби, Његуши*, Бока 27, 97–110.

Шупут М. 1991, *Споменици српског црквеног градитељства XVI–XVII век*, Београд.

*

Ζήκος Ν. 1989, *Αποτελέσματα ανασκαφικών ερευνών στο Παπίκιον*, Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συμποσίου για τη βυζαντινή Θράκη, Κομοτηνή, 677–692.

Λασσιθιωτάκης Κώστας Ε. 1961–1962, *Κυριαρχούντες τύποι χριστιανικών ναών από τον 12 αιώνα και έντευθεν στη δυτική Κρήτη Κρητικά Χρονικά*, Τόμος ΙΕ'–ΙΣΤ', Τεύχος ΙΙ, 175–201.

Μηλιαρακησ Α. 1897, *Καθορισμός της θέσεως του Παπικίου όρους*, Θρακική Επετηρίς Α΄, 70–78.

Ορλανδου Α. Κ. 1933, *Μεσαιωνικα μνημεια, Τηε πεδιαδοσ των Αθηνων και των κλιοτων Υμηττου-Πεντελικου Παρνηθοσ και Αιγαλεω*, Αθηναι.

*

Belamarić J., Bužančić R., Domančić D. 1994, *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split, 69–72.

Bezić B. 1985, *Predromanička crkva Sv. Ivana Krstitelja u Podaci*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 25, 68–75.

Bošković Đ. 1962, *Stari Bar*, Beograd.

Digve E. 1950, *Crkva Svetog Luke na otoku Lastovu*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LI (za 1935–1949), 72–76.

Domijan M. 1983, *Crkva Sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživačkih i konzervatorskih zahvata*, Starohrvatska prosvjeta 13, 123–138.

Fisković C. 1968, *Spomenici otoka Visa od IX–XIX stoljeća*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 17, 61–264.

Fisković I. 1988, *Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju*, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Dubrovnik, 189–207.

Gamulin A. 1995, *Istražni i zaštitni konzervatorski radovi na crkvi Sv. Jurja u Tučepima*, Makarsko primorje 2, 9–26.

Goss V. P. 1996, *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj*, Zagreb.

Ippen T. 1899, *Stare crkve po sjevernoj Albaniji*, Glasnik Zemaljskog muzeja 11, 607–610.

Jeličić-Radonić J. i dr. 1994, *Gata, crkva justinijanovog doba*, Međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju, Split, 169.

Jurković M. 1990, *Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu*, Starohrvatska prosvjeta III–20, 191–221.

Karaman Lj. 1952, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb.

Lisičar V. 1932, *Koločep nekoć i sad*, Dubrovnik.

Lymberopoulou A. 2010, *Fourteenth-century regional Cretan church decoration: the case of thepainter Pagomenos and his clientele*, Series Byzantina 8, 159–175.

Marasović T. 1960, *Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranoga srednjeg vijeka*, Beritićev zbornik, Dubrovnik, 33–46.

Marasović T. 1978, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji*: *prilozi istraživanja starohrvatske arhitekture*, Split.

Marasović T. 1984, *Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije*, Starohrvatska prosvjeta 14, 135–158.

Marasović T. 1988–1989, *Prilog kronologiji predromaničke arhitekture u Dalmaciji*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 12–13, 27–39.

Marasović T. 1994, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split.

Marasović T. 1997, *Elafiti u ranom srednjem vijeku*, MHAS, Split.

Marasović T. 2008, *Dalmatia praeromanica, Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 1. Rasprave*, Split–Zagreb.

Meksi A., Thomo P. 1980, *Arkitektura pasbizantine në Shqipëri kishat një nefshe*, Monument 19, 89–115.

Meksi A., Bace A. 1987, *Historia e arkitekturës shqiptare*, Tirana.

Millet G. 1919, *L'ancien art Serbe. Les églises*, Paris.

Millet G. 1916, *L'ecole grecque dans l'architecture Byzantine*, Paris.

Orlandos A. K. 1953, *L'architecture religieuse en Grèce pendant la domination Turque*, Le cinqcentième anniversaire de la prise de Constantinople, Athènes.

Peković Ž. 2002, *Crkva sv. Petra na Veljem vrhu na otoku Šipanu*, Zbornik Tomislava Marasovića, Split, 234–252.

Peković Ž. 2008, *Četiri elafitske crkve*, Dubrovnik–Split.

Peković Ž., Violić D., Brajnov D. 2005, *Oltarna ograda Crkve sv. Mihajla s otoka Koločepa*, Znanstveni prilozi, Prostor 29, 1–10.

Petricioli I. 1990, *Od Donata do Radovana – pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*, Split.

Petricioli I. 1952, *Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu*, Starohrvatska prosvjeta 2, 105–112.

Rapanić Ž. 1987, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split.

Regan K., Nadilo B. 2006 (pripremili tekst), *Predromaničke crkve na dijelu južnodalmatinskih otoka*, Građevinar 58, 937–947.

Regan K., Nadilo B. 2007 (pripremili tekst), *Predromaničke i ranoromaničke crkve na istočnom dijelu otoka Brača*, Građevinar 59, 337–345.

Regan K., Nadilo B. 2007a (pripremili tekst), *Predromaničke i ranoromaničke crkve središnjeg i zapadnog dijela otoka Brača*, Građevinar 59, 437–446.

Regan K., Nadilo B. 2007b (pripremili tekst), *Stare crkve na prostoru između rijeka Cetine i Žrnovnice*, Građevinar 59, 39–48.

Thomo P. 1998, *Post Byzantine Churches in Sauthern Albania*, Tirana.

Uglešić A. 2002, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, Zadar.

Žile I. 1996, *Starohrvatska crkva Sv. Petra i Pavla na lokalitetu Crkvina – otok Mljet*, Obavijesti hrvatskog arheološkog društva 2, 31–34.

Žile I. 2000, *Novi prilozi graditeljskoj baštini poluotoka Pelješca*, Starohrvatska prosvjeta 11–30, 185–191.

Žile I. 2003, *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*, Dubrovnik.

The architectural idea created during the pre-Christian times continuously got perfected and it constantly varied while keeping the blind arches along the longitudinal walls as an important feature. On the basis of a large number of examples, we have done a typological division depending on the chronological affiliation. Numerous variant solutions have been observed that are characteristic of specific areas. Starting from the pre-Romanesque period, such churches were built that are divided into three or two bays using a system of pilasters and blind arches. Examples of multi-bay churches are rare. In terms of their structure, at some churches, in all of the epochs, there are strengthening vault ribs. A separate group in the pre-Romanesque period includes domed churches that are essentially a combination of the central and the longitudinal forms of pre-Romanesque edifices. In the case of all of the domed churches, the interior is divided into three bays, while the vault is strengthened with transverse ribs. They were made in the spirit of the Byzantine art, but in the coastal areas they acquired a special aspect, probably under the influence of the local masons. In the period of the Ottoman domination, such churches were most often built the interior of which was divided into three bays, using a system of pilasters and blind arches, with few examples with two or more bays. In this period on the territory of Old Herzegovina, a developed type of churches with blind arches was formed, which constitutes a particular characteristic of this area. It was created by placing transverse semi-spherical vaults, which reduced the span of the longitudinal vault. It stemmed directly from the single-nave vaulted church with blind arches that is the most frequent type from this period. During the Ottoman period, churches with a hidden dome were built, three-bay Church of Holy Angel Gabriel of Kovilje Monastery, and the developed type, the church of Lomnice Monastery, which was created under the influence of the Raška architectural tradition that was significantly influenced by pre-Romanesque domed churches. The basic typological form is present in the broad area with numerous variant solutions depending on the chronological affiliation and narrower territorial location.

It is well-known that even the oldest researchers realised that the pre-Romanesque single-nave, single-dome churches, most of which have survived in the area around Dubrovnik, that is, in the western Serbian territories, are important for the history of the Serbian medieval architecture; the early medieval and the 13th-century architecture, i.e., the Raška school of architecture. Despite the differences in the shapes and the structure, the single-nave church with a dome has certain continuity that endured as the basic form of the space required by the cult. We can define in a similar way the single-nave church with a dome in the Byzantine architecture of the 11th and the 12th centuries. The expansion of the space, that is, of the space scheme or the cross-in-square plan with a dome are characteristic of the later times.